

Bodnár Lajos*
Éradony

Kovács Albert (1838–1904) teológiai szabadelvűségének forrásai

Az ember világképe és eszmerendszere szinte állandóan kisebb vagy nagyobb mértékben változik, alakul, fejlődik, vagy éppen visszafejlődik. Ezeket a változásokat részben valamilyen külső hatás, impulzus befolyásolja, részben pedig magának az embernek a szellemi képessége, értelmi-érzelmi-akarati fejlődése. A belső, szellemi tényező elég nehezen mérhető fel tudományos módszerekkel és eszközökkel, a külső tényezők viszont jobban érzékelhetőek, és hatásuk is fokozottabban követhető. Mivel egy-egy konkrét szó vagy mondat önmagában többféleképpen értelmezhető, a teológiatörténet kiemelkedő alakjait tekintve különösen fontos megtudnunk, hogy honnan táplálkozott eszmerendszerük, miért vallották azt, amit vallottak; mi vezette el őket oda, hogy ilyen vagy olyan kijelentéseket tegyenek.

Kovács Albert mint a 19. századi magyar liberális teológia „legagresszívebb” képviselője,¹ meghatározó szerepet játszott korának egyházi és teológiai életében.² Teológiai szabadelvűségének forrásait³ (elsősorban a személyi kötődéseit)

---

* Bodnár Lajos (Margitta, 1980) református lelkipásztor a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte teológiai tanulmányait (1999–2004). 2004 és 2017 között a borosjenői (Aradi Református Egyházmegye), 2017 óta pedig éradonyi (Érmelléki Református Egyházmegye) lelkipásztor. 2014 és 2016 között a nagyváradai Partiumi Keresztény Egyetemen végzett vallástudományi magiszteri tanulmányokat, 2015 és 2016 között pedig a Stichting Contextueel Pastoraat in Nederland által Magyarországon szervezett kontextuális képzésen vett részt. 2016 óta a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának hallgatója. Fő kutatási területe a magyar református liberális teológia a dualizmus korában, különösen Kovács Albert (1838–1904) élete és munkássága.

¹ Ravasz László: Nagy Károly. Naplótöredék. In: uő: *A halál árnyékában. Temetési beszédek*. Sylvester-kiadás, Tahitótfalu 1927, (201–231) 225.

² Kulcsár Árpád szerint Kovács Albert homiletikai kurzusa Kenessey Béla közvetítésével jutott el a kolozsvári teológiára is, és ezt Ravasz László is felhasználta *Homiletikája* megírásához (Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete. (Homiletika)*. Református Egyházi Könyvtár, XI. Szerk. Antal Géza. Magyar Református Egyház, Pápa 1915.) Vö. Kulcsár Árpád: *Mesterek és tanítványok. Kovács Albert hatása a kolozsvári homiletika-oktatásra a 20. század elején*. Kézirat, 5. oldal. Ez előadásként hangzott el a 7. Teológiatörténeti Műhelykonferencián, Debrecenben, 2020. nov. 13-án.

³ Ez a kifejezés itt azokat a személyi, tárgyi, környezeti és szellemi hatásokat jelenti, amelyek hozzájárultak Kovács Albert teológiai eszmerendszerének kialakulásához és fejlődéséhez.

feltárva árnyaltabb képet kapunk gondolatvilágáról és eszmerendszeréről. Tanulmányomban elsősorban az őt ért külső hatásokat próbálom felkutatni gyermekkori élményeitől kezdve, gimnáziumi, kollégiumi és egyetemi tanulmányain át egészen a teológiai tanári katedráig. Ezért e tanulmány keretei között nem a „mit vett át”, hanem a „honnan vehette át” kérdésre keresem a választ, és ezért nem végzek dogmatikai elemzést, amelynek alapján részletesen ki lehetne mutatni, hogy eszmerendszerében, melyik az átvett és melyik a saját gondolat.⁴ Ahogyan minden ember világképe, eszme- és értékrendszere hosszú és bonyolult folyamat eredményeképpen alakul ki, és a kialakulási folyamatot igen sok tényező befolyásolja, ugyanígy Kovács Albert esetében is meglehetősen hosszú időszakról beszélhetünk, amelynek folyamán több forrásból, (tudományos művekből, személyi kapcsolatokból stb.) is merített, míg kiforrott modern teológiai szemlélete.⁵ A rendelkezésemre álló adatok alapján elsősorban a lehetséges összefüggésekre kívánok rávilágítani, és nem a konkrét gondolatok kizárólagos forrását megnevezni. Ezért a megfogalmazás gyakran feltételes, ugyanakkor igyekszem kiemelni az általam valószínűbbnek vélt lehetőségeket.

A családi örökség

A vallással való első találkozása természetesen a családjához – szüleihez, nagyszüleihez – köthető, ám a források szinte teljes mértékű hiányában nem határozható meg pontosan, hogy milyen mértékben befolyásolta őt elődeinek hite és vallásgyakorlása. Ugyanis mindössze egy félmondatos utalással találkozunk a liberális teológia létrejöttéről írt esszé szerű cikkében, ahol így vall:

„Mi is a hagyományos hit levegőjében nőttünk fel, a galileai mester csudás alakja egykor szent borzalommal és imádatlaltal töltött el, de majd az élet kíméletlen kezekkel tépte szét a csodák nimbuszát.”⁶

Az idézet alapján bizonyosnak látszik, hogy a „hagyományos hit” volt a család öröksége, de annak tartalmára csak feltételesen tudunk visszakövetkeztetni arra, hogy vajon mit is értett azon. A „szent borzalom és imádat” kettős kifejezése sem világít rá, hogy ez a hit kizárólag a csodák mesészerű „fogyasztásából” fakadt-e, vagy pedig az Isten szeretetébe, gondviselésébe és hatalmába vetett és mélyen megélt hitből. A „csodák nimbusza” kifejezés nem feltétlenül mérvadó

⁴ Ezt a vizsgálatot a további kutatás folyamán szándékozom elvégezni.

⁵ A kutatás jelen szakaszában még nem határozható meg az összes forrás, és némely esetben pusztán sejteni lehet mibenlétüket.

⁶ Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? In: *Protestáns Tudományos Szemle*, 2. (1870/8), (113–117) 117.

e kérdés megválaszolásához, mivel amellet, hogy valóságosan írhatja le a család hitét, lehet az „okos”, a „képzett” felnőtt ember „együgyű” gyermeki, csodákon alapuló hitet lenéző megnyilvánulása is.

De felmerül egy másik kérdés is: mire utalhat az idézett mondat többes szám első személyű fogalmazása? A választ keresve három lehetőségre kívánok rámutatni.

Az első és legkézenfekvőbb az volna, hogy a „mi” személyes névmás Kovács Albertre és testvéreire, köztük Ödönre⁷ utal a szűkebb családi körben, vagyis ő és testvérei a szülők által megélt a „hagyományos hit” légkörében nevelkedtek fel. (Ödön bátyja nyomdokain járva szintén a liberális eszmeiség követője és a nagyenyedi teológia tanára lett.)

Másodjára számba lehet venni azt a lehetőséget is, hogy itt nem a szűk családjáról beszél, hanem egy jóval nagyobb közösségről: a „modern theologia” legtöbb vagy talán minden követője nevében fogalmaz. (A cikket 1870-ben írta.) Erre a feltevésre az enged következtetni, hogy az idézetet megelőző bekezdésben a liberális értelmiségi Cornelis Willem Opzoomer⁸ élettörténetét, az új világot ígérő szabadelvű teológia mellé állását általánosítja és „nagyon sok, vagy talán minden modern theologus”⁹ életére alkalmazza.

Harmadik és utolsó lehetőségként – bár ennek a helyességét a legkevésbé látom valószínűnek – talán az is feltételezhető, hogy itt önmagáról beszél „fejedelmi többesben”. Ennek az értelmezési lehetőségnek azért tulajdonítok csekély jelentőséget, mivel Kovács Albertnek mint vérbeli szabadelvű teoretikusnak, nem a saját személyes és egyedi meggyőződését vagy éppen élményeit volt szokása közzétenni, és azokkal érvelni, hanem az emberi ész, a logika által megszült és bárki által ellenőrizhető elméleti következtetéseket, s az ezekből származó eszméket fogalmazta meg és adta közre. Ennek ellenére a teljes bekezdés, amelyet itt nem kívánok a maga teljességében idézni, nem zárja ki teljességgel a személyes vallomás értelmezési lehetőségét sem.

⁷ Kovács Ödön munkásságáról ld. Kovács Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcsezet kézikönyve. In: Hoppál Mihály – Kovács Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2009, 106–130. Uő: The Rise of the Science of Religion and Its Separation from Traditional Protestant Theology in Hungary: The Impact of Scholten, Tiele, and Pflleiderer on the Scholarly Work of Ödön Kovács. In: *Numen – International Review for the History of Religions* 65. (2018/2–3), 232–255.

⁸ Cornelis Willem Opzoomer (1821–1892) rotterdami születésű holland jogtudor, filozófus és irodalmár, aki 1846–1890 között filozófiát tanított, az Utrechti Egyetemen, 1851–1852 között pedig az intézet rektora is volt. Opzoomer, Cornelis Willem. In: Griep, Jac. L. – Houtte, J. A. van (szerk.): *De Grote Osthoek. Encyclopedie en woordenboek*. Deel 15. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij BV, Utrecht 1979, 195–196.

⁹ Kovács Albert: *Hogy állott elő az új hit?* 117.

Antal József azt emeli ki Kovács Ödönről írott disszertációjában,¹⁰ hogy a családfő, Kovács János, aki előbb presbiterként, később pedig főgondnokként szolgált az egyházat „az egyházi és iskolai ügyeket szívében viselte.”¹¹ Antal József azt is megemlíti, hogy Kovács Albert és testvérei gyermekkorában, azaz 1843–1866 között a mezőbándi lelkipásztor, Agyagási Lajos, bár tehetsége lett volna hozzá

„[...] a lelkipásztori szolgálatot nem végezte teljes komolysággal, s mivel az így nem kötötte le idejét és energiáját, ivásra adta magát”.¹²

Ez is meghatározó élménye lehetett Kovács Albertnek. Ilyenformán egyfelől a család egyházközeli volta és buzgósága, másfelől pedig a helybeli lelkipásztor méltatlan viselkedése korán felnyithatta a szemét a hanyatló egyházi helyzet megállapítására, és indíttatást kapott e hanyatlást megállítására, sőt visszafordítására.

A marosvásárhelyi és a Bethlen-kollégium

Teológiai látásmódjának kialakulásában a marosvásárhelyi kollégium jelentette a következő időszakot,¹³ ám erre az időszakról sem áll túl sok adat rendelkezésünkre, és így csak sejthetjük, hogy milyen impulzusokat nyerhetett. Antal József ezt írja a racionalista korszak kapcsán:

„Az ifjúság lelki élete is silány képet mutatott. Racionalista tanároktól racionalista nevelésben részesültek. Komoly lelki életnek nyomát sem találjuk. [...] Ez volt a helyzet közvetlen a forradalom előtt. Az ötvenes évek sem hoztak elmélyülést, sőt még világiasabban folyt a nevelés.”¹⁴

A racionalizmussal való találkozás már konkrét lépcső lehetett a „modern teológia” eszmerendszere felé, ugyanis a liberalizmus is átvette a racionalizmus észimádatát, amint ezt Koncz Sándor is megfogalmazza: „A liberalizmusban [...] igazában véve a racionalizmus érvényesül módszeresen.”¹⁵

¹⁰ Antal József: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844–1895)*. Szemle Füzetek 17. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár 1995.

¹¹ Uo. 8.

¹² Antal József: *i. m.* 9.

¹³ A kollégium történetének részletes feldolgozását ld. Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története*. Különlenyomat a Kollégium 1883–1888. és 1894–95. iskolai évi Értesítőiből. 3 arcképpel, 5 melléklettel. Marosvásárhely 1896.

¹⁴ Antal József: *i. m.* 10.

¹⁵ Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlásai*. Tanulmányok a rendszeres teológia és segédtudományai köréből 6. Debrecen 1942, 72., ahol a következőkre utal: Ravasz László: A lehetetlenség elve a művészetben. In: uő: *Orgonazúgás*.

Kovács Ábrahám viszont azt állapítja meg, hogy a liberális teológiai gondolkodás, bár sokban hasonlít a racionalistához, alapvetően különbözik is attól, mivel a dogmák megőrzése, még ha csak formálisan is, túlmutat a racionalizmus mindent megtagadó álláspontján.¹⁶

Marosvásárhely után Kovács Albert a nagyenyedi Bethlen Kollégium diákja lett, ahol teológiai tanulmányokat folytatott 1857–1861 között. E döntésének hátterét a kutatás jelen fázisában nem ismerjük, csupán feltételezhetjük, hogy amit Antal József megállapított Kovács Ödönről, az Albertre is érvényes:

„Nem voltak olyan anyagi helyzetben, hogy kedvük szerint választhattak volna pályát. [...] Neki tehát a kényszerítő körülmények hatására könnyű volt a döntés. Ment azon az úton, amelyen a szegénysorsú tanulók százai, ezrei mentek.”¹⁷

Ebben az időben a kollégium Kolozsváron működött Nagyenyed szabadságharcban bekövetkezett pusztulása miatt. Érdekes egybeesés, hogy 1861-ben, amikor Kovács Albert befejezte itteni tanulmányait, a sepsiszentgyörgyi közzsínat és a főkonzisztórium határozatot hozott az intézet Nagyenyedre való visszahehelyezésére nézve.¹⁸ Valószínűsíthetjük, hogy ez idő alatt újabb és meghatározó impulzusokat kapott racionalista tanáraitól, és ezek később egyértelműen a liberális teológia irányába vezették. E feltevés két irányból is alátámasztást nyer. Egyfelől Nagy Károlyt idézve Tavasz Sándor ezt írja Kovács Ödön nagyenyedi tanárságának kezdetéről:

„[...] a száraz, betűragó orthodoxia s a rideg, sekélyes vulgáris racionalizmus hajlékába bevonult vele a modern theologia üde levegője”.¹⁹

A nagyenyedi kollégiumban tehát aligha beszélhetünk 1869 előtt liberális teológiáról, hanem csak a racionalista és ortodox eszméket képviselő tanárokról. Az

Beszédek, előadások. Szerző kiadása. Budapest 1923, (41–43) 43. és Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig.* „Az Út” kiadása, Minerva Irodalmi És Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Cluj-Kolozsvár 1925, 7.

¹⁶ Kovács Ábrahám: *Hítvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* Vallástudományi könyvtár 4. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó. Budapest 2010, 122.

¹⁷ Antal József: *i. m.* 10.

¹⁸ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. III. kötet. Második korszak. Erdély a Habsburg-házi királyok fennhatósága alatt. 1690–1881.* Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest 1904, 211.

¹⁹ Tavasz Sándor: *A teológiai irányok átértékelése. A dialektikai theologia, mint a teológiai irányok korrekciója.* Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből 7. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet RT, Cluj-Kolozsvár 1931, 21.

előbbit Hegedüs János, az egyháztörténelem, egyházjog és dogmatika tanára személyesítette meg,²⁰ az utóbbit pedig Décsei Károly, aki a bibliai tudományokat, ó- és újszövetségi exegézist és a héber nyelvet oktatta.²¹ Másfelől Kovács Albert ezt jegyezte be németországi útinaplójába (1863) a vasút és a táviró feltalálásáról írott reflexiójában:

„[...] a számító emberi ész diadalát látom, mely által a tér és idő végtelenségét látszik legyőzni, s magának istennek tulajdonított tökélyeket szerez. – Vasúton egy óra alatt 10 mértföldet is be lehet futni, sőt többet is lehetne, – egy igen egyszerű drót segítségével pedig 60 ezer mértföldre terjedhet az ember minden tudossága, egy rövid másodperc alatt.”²²

Egyértelmű tehát, hogy nagyra tartja a „számító emberi ész” szüleményeit – igaz, itt csak a műszaki találmányok miatt –, és ez a kijelentés minden bizonnyal a racionalista teológia eszmerendszerének a megnyilvánulása. Hét évvel később azonban az *Alakítsunk egyházi reformegyletet* című írásában – kifejezetten hangsúlyozza, hogy óhajtja a „megújult valláserkölcsei életet [...] az összes miveltséggel összhangzásban”.²³ E kijelentéssel Kovács Albert óhatatlanul érznek és értelemnek a vallásban, illetve a vallásosságban betöltött szerepét kívánja kiemelni, amely viszont már liberális gondolat, s valószínű, hogy itt már a holland liberális hatás és Ballagi Mór hatása érvényesülhetett, akinek 1865-től kollégája lesz a pesti teológián.²⁴

Az is egyértelmű, hogy a műszaki tudományok gyors fejlődését nemcsak háttartalannak gondolja, hanem úgy véli, hogy ezáltal az ember isteni tulajdonságokkal fog rendelkezni. Azonban az útinaplóból származó idézet értelmezését nem szabad túlzásba vinni, hiszen néhány sorral alább ezt írja:

„Nem akarom [...], hogy a bennem vagy bennük [ti. az olvasóban] rejlő ok miatt egyszerűen és világosan mondott szavaimnak más értelmet tulajdonítsanak, mint amit én akartam.”²⁵

²⁰ *A Bethlen-Kollégium legújabb története*. Magyarország ezeréves fennállásának ünneplése alkalmából kiadta a Főiskolai Elöljáróság. Cirner és Lingner Könyvnyomdája, Nagyenyed 1896, 105–106.

²¹ Uo. 107–108.

²² Kovács Albert: [*Németországi útinapló*]. Kézirat. Utrecht, 1863. Ráday Gyűjtemény Kéziratára, K. 1. 815., 6.

²³ Kovács Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet*. Kocsi Sándor Nyomdája, Pest 1870, 12.

²⁴ Csekey Sándor: Az alapítás kora. In: Ladányi Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, Budapest 2005, (17–49) 39. Ld. még Bucsay Mihály: A Protestáns Egylet kora. In: Ladányi Sándor (szerk.): *i. m.* (50–92) 83–85. Csáji Pál: A Református Theológiai Akadémia tanárai (1855–1955). In: Ladányi S. (szerk.): *i. m.* (401–406) 402.

²⁵ Kovács Albert: [*Németországi útinapló*] 7.

Vagyis tisztában van azzal, hogy szavait esetleg félreértelmezhetik, talán hitetlenséget, vagy éppen istentagadást tulajdoníthatnak neki. Ha tehát elvetjük e szélsőséges olvasatokat, akkor kézenfekvő értelmezésnek tűnik, hogy az embernek isteni tulajdonságairól szóló gondolat csupán az idealista fiatalember túlzó érzékletességgel kifejezett jövőképe. Kovács Albert ekkor huszonöt éves, de nem életkora a fontos, hanem az, hogy kilép az addigi, viszonylag kis világából, a szülői ház, a vásárhelyi gimnázium és az enyedi-kolozsvári kollégium, illetve a *classis praeceptorum* (gimnáziumi köztanítói) és *contrascribái* (diákfelügyelői) feladatkör által meghatározott mikrokozmoszból és elindul a számára addig ismeretlen, nagyvilágba: megismerkedik a pesti egyházi elittel, átszeli vonattal a fél kontinenst, két évet az utrechti, fél évet a göttingeni egyetemen tanul, beutazza Hollandiát, Belgiumot, Német- és Franciaországot, Angliát és Svájcot. Az addigi kis világban megszerzett tudása most kezd bővülni, világképe pedig tágulni, és az ember műszaki és filozófiai fejlődésének lehetősége szinte korlátlanak tűnik számára. Ez a határtalanság megmozgatja az ifjú diák fantáziáját, és színes elképzelései születnek.

Külföldi tanulmányai

Pestre 1863. szeptember 2-án este érkezett, és három nap múlva, szeptember 5-én délután utazott tovább.²⁶ Útinaplójában négy oldalon keresztül számol be itteni tartózkodásáról, valamint arról is, hogy miként ismerkedett meg a kor jeles világi és egyházi személyiségeivel. A világiak közül Gyulai Pált, Arany Jánost és a könyvkereskedő, kiadó és nyomdász Emich Gusztávot említi meg név szerint, és hozzáteszi, hogy „másokkal”²⁷ is találkozott.²⁸ Főképpen az egyház kiemelkedő egyéniségeivel, Török Pál püspökkel és a teológiai tanár Ballagi Mórral,²⁹ a magyar liberális teológia kiemelkedő alakjával³⁰ való találkozását tartja értékesnek. Bár e találkozásról nem közöl kimerítő részleteket naplójában, azt viszont hangsúlyozza, hogy „a nagy tudós egyetemi tanárral”³¹ bensőséges jó barátságot kötött. Bátran állíthatjuk tehát, hogy ez a néhány órás személyes találkozás is jelentősen hatott az ifjú diák fogékony lelkületére és teológiai irányulására, de ennek mértékét és határait mostani ismereteink szerint nem határozhatjuk meg.

²⁶ Kovács Albert: [*Németországi útinapló*] 11–14.

²⁷ Beazonosításuk további kutatást igényel.

²⁸ Kovács Albert: [*Németországi útinapló*] 12.

²⁹ Uo. 12–14.

³⁰ Vö. Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio* 31. (2007/3), 109–125.

³¹ Kovács Albert: [*Németországi útinapló*] 14.

Kovács Albert csupán utazásának eseményeit rögzíti a naplójában, s ezért utrecht-i és göttingeni³² tanulmányairól sem rendelkezünk jelenleg megfelelő adatokkal.³³ Azt viszont már most meglehetősen biztonsággal állíthatjuk, hogy az utrecht-i egyetem hatása jól észlelhető – többek között Opzoomer munkásságának köszönhetően, ugyanis a külföldi tanulmányútjuk során látogatott Utrecht-i Egyetem többekét összeköt a hazai liberális teológia markáns alakjai közül. Közöttük találjuk (a teljesség igénye nélkül) az alábbi táblázatban felsorolt személyeket.

Név	Tanulmányi évek
1. Kovács Albert ³⁴	1863–1865
2. Kovács Ödön ³⁵	1866–1868
3. Dósa Dénes ³⁶	1867–1869
4. Makkai Domokos ³⁷	1867–1869
5. Peremartoni Nagy Gusztáv ³⁸	1867–1869

³² Szögi László egyetlen Kovács Albert nevű diák nevét közli könyvében, de ő nem azonos a tanulmányban bemutatott Kovács Alberttel, ugyanis 1862-ben született Marosvécsen és Marburgban tanult 1887–1889 között. Ld. Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2001, 434., 8735. ssz. A kutatás jelen fázisában nem állapítható meg, hogy az információ hiánya vajon abból adódik-e, hogy Kovács Albert nem iratkozott be az egyetemre, vagy pedig tévedésből maradhatott ki a kötet szerkesztése során. A *Budapesti Hírlap*ban a nekrológgal együtt megjelent életrajz szerint, amely Kovács Albert önéletrajza alapján készült, egy félévet töltött Göttingenben, ahol fiziológiai, kémiai és természetfilozófiai előadásokat hallgatott. Ld. (sz.n.): Kovács Albert. In: *Budapesti Hírlap* 24. (1904/36), (1–2) 1.

³³ A további kutatás által remélhetőleg követhetővé válik az utrecht-i egyetem hatása a magyar liberális teológiára.

³⁴ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918 – Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595–1918*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az újkorban 15. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Budapest 2007, 170., 2005. ssz.

³⁵ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 170., 2015. ssz. Kovács Ödön (1844–1895) Kovács Albert öccse, a rendszeres teológia tanára Nagyenyeden. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyház történeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1977, 339–340.

³⁶ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 171., 2016. ssz. Dósa Dénes (1840–1917) főgimnáziumi tanár és igazgató Szászvárosban. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. II. Caban-Exner*. Hornyánszky Viktor, Budapest 1893, 1027.

³⁷ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 171., 2017. ssz. Makkai Domokos (1839–1896) liberális teológus, gimnáziumi tanár Nagyenyeden. Zoványi Jenő: *i. m.* 385.

³⁸ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 171., 2018. ssz. Peremartoni Nagy Gusztáv (1844–1900) lelképásztor, a rendszeres teológia, majd a bibliai teológia tanára Sárospatakon. Zoványi Jenő: *i. m.* 421.

<i>Név</i>	<i>Tanulmányi évek</i>
6. Keresztes József ³⁹	1870–1872
7. Szóts Farkas ⁴⁰	1875–1876
8. Vásárhelyi Boldizsár ⁴¹	1884–1885
9. Zoványi Jenő ⁴²	1888–1889
10. Nagy Károly ⁴³	1891–1892
11. Tárkányi György ⁴⁴	1892–1894
12. Rohoska József ⁴⁵	1896–1898

Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy Utrechtben nemcsak a korszellemet követő liberális, hanem az ortodoxiához tartozó úgynevezett utrecht-i iskolát képviselő professzorok is tanítottak: Johannes Jacobus van Oosterzee⁴⁶ és Jakobus Izaak Doedes,⁴⁷ akiknek előadásai közvetve vagy közvetlenül szintén hatással lehettek Kovács Albertre. Az Utrechti Egyetemen, illetve az ott megjelenő

³⁹ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 171., 2025. ssz. Keresztes József (1846–1888) a keleti nyelvek és bibliai tudományok tanára a nagyenyedi teológián. Zoványi Jenő: *i. m.* 308.

⁴⁰ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 172., 2040. ssz. Szóts Farkas (1851–1918) Ballagi Mór utóda a budapesti Református Teológiai Akadémia rendszeres teológiai tanszékén. Zoványi Jenő: *i. m.* 616. Bodonhelyi József: A belmisszió kora. In: Ladányi Sándor (szerk.): *i. m.* 117–120.

⁴¹ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 173., 2066. ssz. Vásárhelyi Boldizsár (1862–1942) lelkipásztor dési, majd kolozsvári esperes. Zoványi Jenő: *i. m.* 678.

⁴² Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 174., 2074. ssz. Zoványi Jenő (1865–1958) egyháztörténész, teológiai tanár Sárospatakon. Zoványi Jenő: *i. m.* 706–708.

⁴³ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 174., 2078. ssz. Nagy Károly (1868–1926) lelkipásztor, később erdélyi püspök, rendszeres teológiai tanár Nagyenyeden, majd Kolozsváron. Zoványi Jenő: *i. m.* 422–423.

⁴⁴ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 175., 2082. ssz. Tárkányi György (1866–1944) teológus, gimnáziumi tanár Sepsiszentgyörgyön és Kolozsváron. Zoványi Jenő: *i. m.* 621.

⁴⁵ Ld. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 175., 2089. ssz. Rohoska József (1871–1938) a vallástörténet és vallásfilozófia tanára a Sárospataki Teológiai Akadémián. Zoványi Jenő: *i. m.* 512. Szinnyei József: *i. m.* XI. *Popeszkju-Rybay*, 1906, 1083.

⁴⁶ Johannes Jacobus van Oosterzee (1817–1882) a hollandiai ortodox szupranaturalizmus képviselője, aki „evagéliumi (vagy keresztyén) ortodoxnak vallotta magát”. 1863-tól a dogmatika, a bibliai és a gyakorlati teológia professzora volt az Utrechti Egyetemen. Hohlwein, H.: Oosterzee, Johannes Jacobus van. In: Galling, Kurt et al. (szerk): *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. [RGG] Dritte völlig neu bearbeitete Auflage. 4. Band. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1960, 1636–1637.

⁴⁷ Jakobus Izaak Doedes (1817–1897), a modern teológiai irányzat vehemens ellenfele, 1859-től az újtestamentumi exegézis, hermeneutika, természeti teológia és teológiai enciklopédia professzora volt az Utrechti Egyetemen. Doedes, Jakobus Izaak. In: Griep, Jac. L. – Houtte, J. A. van (szerk.): *i. m.* 6., 1976, 167.

teológiai irányzatokkal kapcsolatban fontos kiemelnünk egy korabeli újortodox megállapítást:

„[...] a szabad modern egyetemek, mint Heidelberg, Zürich, Jena bírnak legkevesebb theologussal, míg a positiv irányú Halle, Lipcse, Erlangen százakat számlálnak, nemkülönben Hollandiában, hol a hírhedt leydeni egyetem szinte 800 hallgatója közt csak 30 s egynéhány theologus van, míg Utrecht alig 500 tanulója közt 197 theologus van, s a kis gröningai egyetem is elébb áll Leydennél [...]”⁴⁸

Ezen idézet kapcsán hadd hangsúlyozzuk azt is, hogy Kovács Albert a hollandiai egyetemek közül kizárólag a vegyes teológiai irányultságú Utrechtben tanult, míg öccse Ödön szintén Utrechtben kezdte tanulmányait, ám hároméves hollandiai tanulmányútjának utolsó évét már Leidenben töltötte, ahol 1869. május 31-én doktorrá is avatták.⁴⁹ Ennek eredményeképpen nem csodálkozhatunk, ha a Kovács Ödön teológiai liberalizmusa inkább a radikális, míg az Alberté inkább a mérsékelt irányba hajlik.

Tanári pályája kezdetén

Szükséges még néhány szót ejteni azokról a forrásokról, amelyekből külföldi tanulmányútja után, tehát budapesti tanársága idején merített. Ezek között talán első helyen mentorát, Ballagi Mórt említhetjük meg, aki Ferdinand Christian Baur (1792–1860)⁵⁰ és a tübingeni történetkritikai iskola hatása alatt állt, s így világgépe a humanizmus és a liberalizmus eszmerendszeréből táplálkozott.⁵¹ Kovács Ábrahám ezt írja róla:

„A hazai liberalizmus messze a legkimagaslóbb és úttörő alakja önmagához hűen mindig nagy késztetést érzett a vallási liberalizmus radikálisabb formáihoz való fordulás iránt.”⁵²

---

⁴⁸ –k.: Mi az a modern theologia? In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 5. (1874/9–10), (444–467) 466., *) lábjegyzet. Az idézetben szereplő adatok ellenőrzése részemről még nem történt meg, így annak valóságtartalmában jelenleg nem kételkedhetem.

⁴⁹ Zoványi Jenő: *i. m.* 339.

⁵⁰ Ferdinand Christian Baur (1792–1860) egyház- és dogmatörténész, a történetkritikai módszer jelentős képviselője. 1817-től a Blaubeureni Evangélikus Teológiai Szemináriumának, 1826-tól pedig a Tübingeni Egyetem Evangélikus Teológiai Fakultásának volt professzora. Tetz, M.: Baur, Ferdinand Christian. In: *RGG*, 4. Band, 1957, 935–838.

⁵¹ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni újortodoxia vitája a liberális teológiával*, 29–31.

⁵² Uo. 32.

Már fiatal korában a zsidó reformerek három csoportja – az ortodox haladók, a mérsékelt haladók és a radikális reformerek – közül Ballagit a radikális változást sürgetők sorában találjuk.⁵³

Martin Kähler az úgynevezett „humanista közvetítőteológia”⁵⁴ irányához sorolja Baurt. Rajta kívül ennek az irányzatnak volt meghatározó alakjai a jénai egyháztörténész Karl Hase (1800–1890),⁵⁵ a hallei egyetem rendszeres teológia professzora, Karl Schwarz (1812–1885),⁵⁶ és a gothai lelkipásztor Otto Dreyer (1837–1900).⁵⁷ Martin Kähler szerint ennek az irányzatnak egyik fő gondolata ekképpen hangzott:

„Az igazi keresztyénség az a vallás, amelyet Krisztus gyakorolt, és nem az, amely az élő [ti. a feltámadott] Krisztusba vetett hit által keletkezik.”⁵⁸

Kähler értelmezése szerint a liberális teológia másik központi gondolata a keresztyénség „dogmátlánítása” volt:

„Arról volt hát szó, hogy a keresztyénséget, mint vallást felszabadítsák a dogmák alól, azáltal, hogy történetkritikailag szétszedik mindazt, ami dogma, illetve amit a dogma jelent.”⁵⁹

Exkursus

Ha értelmezzük a Martin Kählertől vett első idézetet, akkor egyrészt vitathatóvá válik annak igazságtartalma, másrészt viszont érthetővé válik – legalábbis magyar nyelvterületen – a liberális újortodox vita. Az értelmezési problémát a második

⁵³ Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*, 111–112.

⁵⁴ Magyar nyelvterületen ismeretlen megnevezés; a történetkritikai iskolával azonosítható.

⁵⁵ Karl August von Hase (1800–1890) a 19. század kiemelkedő egyháztörténésze, a kritikai teológia és a liberális protestantizmus képviselője. 1830-tól 1883-ig volt a Jénai Egyetem professzora és meghatározó egyénisége. Schmidt, M.: Hase, Karl August von. In: *RGG*, 3. Band, 1959, 85.

⁵⁶ Karl Schwarz (1812–1885) Halle, Berlin és Greifswald egyetemén tanult teológiát, doktori címet pedig Halléban szerzett. A németországi Protestáns Egylet társalapítója, több valláserkölcsi témájú folyóirat szerkesztője. Jauernig, R.: Schwarz, Karl. In: *RGG*, 5. Band, 1961, 1591.

⁵⁷ Otto Dreyer (1837–1900) evangélikus liberális teológus, tanár, gothai lelkipásztor, később szuperintendes. Ld. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/D363-493-5> (2020. nov. 30.).

⁵⁸ „Das wahre Christentum ist die Religion, welche Christus gehabt hat, und nicht die Religion, welche durch den Glauben an den lebendigen Christus entstanden ist.” Kähler, Martin: *Geschichte der protestantischen Dogmatik um 19. Jahrhundert*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1962, 142.

⁵⁹ „Es ging nun um die Befreiung des Christentums als Religion von dem Dogma durch die historisch-kritische Zersetzung alles dessen, was dogma ist und heißt.” Uo. 146.

tagmondat okozza, amely az élő Krisztusban vetett hitről beszél mint a vallásgyakorlás alapjáról. Legegyszerűbb és legkézenfekvőbb olvasata szerint, a hit nem vezet helyes vallásgyakorlásra. Ezt a tételt a hazai újortodoxia egészen másként látta, ugyanis a dogmák hit általi elfogadását helyezte előtérbe. Ezen olvasat szerint a mondat igazságtartalma ma is megkérdőjelezhető, ugyanis maga Jézus mondja halála előtt tanítványainak: *A Pártfogó pedig, a Szentlélek, akit az én nevemben küld az Atya, ő megtanít majd titeket mindenre, és eszétekbe juttat mindent, amit én mondtam nektek.* (Jn 14,26) Pál apostol pedig azt írja az efézusiaknak: *Hiszen kegyelemből van üdvösségetek hit által, és ez nem töletek van: Isten ajándéka* (Ef 2,8). A Szentlélek tehát Jézus munkájának a folytatója, a hit pedig Isten ajándéka. Mindebből az következik, hogy a Szentlélek által gerjesztett hit, amennyiben teljes mértékben engedjük a Szentleket munkálkodni, éppen a Jézus által gyakorolt valláshoz vezet el, illetve erre a vallásgyakorlásra indítja mind a mai, mind a mindenkori embert, tehát a Kähler által megfogalmazott és a modern teológusok által vallott ellentét nem áll fenn az eredeti krisztusi és a hitből fakadó vallásgyakorlás között. Nyilván a korabeli magyarországi újortodox álláspont is ez olvasat szerint értette a modern teológia lényegét, és részben ezért is tiltakozott elene oly vehemensen.

A másik olvasat első ránézésre talán kissé spekulatívnak tűnhet. Alapja a modern teológusok által gyakran használt általánosítás: csodák nincsenek, a Biblia nem autentikus stb. Erre az általános eredményre egy-két, kivételes esetben talán több mint két, de semmiképpen sem nagy mennyiségű, nagyon konkrét példa vizsgálata nyomán jutottak. Például: ha a nyúl kérődző állat, mint ahogyan azt a 3Móz 11,6 és az 5Móz 14,7 állítja, akkor a Biblia az emberek korabeli természettudományi ismereteit tükrözi, tehát nem lehet Isten hiteles szavának tekinteni.⁶⁰ Ez az általánosítási folyamat nemcsak gondolatmenetekben, következtetésekben, hanem akár a szavak, kifejezések használatának szintjén is érvényesült. Ez utóbbi esetben viszont az általánosítás fordítottjáról is beszélhetünk,⁶¹ amennyiben egy szélesebb jelentéstartalmú szó, például a dogma esetében, a jelentéstartalomnak csupán egy nagyon keskeny szeletét, a korlátokat szabó merevséget, és így is használták. A fenti mondatban ilyen módon használt szó lehet a „hit”, amelynek jelentése ebben a szöveggörnyezetben a „minden érzékelhető vagy logikusan indokolható alappal nem bíró vélemény, gondolat”, egyszóval a „kitaláció” lehet. Hogy ez a lehetőség mennyire valóságos, azt megítélhetjük abból, hogy a hit fogalmát kifejezetten az „élő” Krisztushoz kapcsolva

⁶⁰ Kovács Albert: *Hogy állott elő az új hit?* 115–116.

⁶¹ Bár az általánosítás ellentéte a konkretizálás lenne, mégis a „szűkítés” fogalmát találok megfelelőbbnek, mivel elsősorban nem arról van szó, hogy a modern teológusok valamilyen konkrét dologra vonatkoztatták elveiket, hanem arról, hogy egy tágabb jelentésű szót, kifejezést, gondolatot nem a maga teljességében vizsgáltak, hanem leszűkítették annak értelmét, és azt egyetlen dologra korlátozták.

használja Kähler. A liberális teológia gondolkodásmódját követve, mivel csodák nincsenek, Krisztus sem támadt fel; mivel Krisztus nem támadt fel, nem is él, mivel Jézus már nem él szerintük, mert mint ember meghalt, az élő Krisztusba vetett hit minden alapot nélkülöz, mivel minden alapot nélkülöz, nem lehet helyes alapja a keresztyénségnek. Ha a modern teológusok valóban így gondolkoztak (a feltételezés részletes és minden kétséget kizáró bizonyítása további kutatást igényel), akkor a Kähler által leírt mondat értelme inkább a Jak 2,14–26 és a 2Thessz 3,6–13 tartalmával vonható párhuzamba: nem üres hit a keresztyénség, hanem cselekedetekben megnyilvánuló életvitel. Vagyis nem nyughatatlankodni kell és magunkat emészteni egy-egy gondolat (akár hittétel) kapcsán, hanem aktívan munkálkodni és meg nem restülni a jócselekvésben. Annak ellenére, hogy ez az értelmezés sem mentesíti a modern teológiát a dogmatikai tévúton járás alól, (például Jézus feltámadásának tagadása kapcsán), Kovács Albert életműve inkább ezt az olvasatot támasztja alá.

Friedrich Wilhelm Kantzenbach úgy vélekedik Baurt illetően, hogy a „történelmi konstrukció” tekintetében nagyszerű, ugyanakkor arra is rámutat, hogy hegelianusként más elveket vallott, mint például Johann Christian Konrad von Hofmann,⁶² akinek munkásságát értékelve megállapítja, hogy azonos teológiai színvonalon áll Baurral, Schleiermacherrel és a fiatal Albrecht Ritschl teológussal és filozófussal, tehát Schleiermachert, Baurt, Ritschl és Hofmann⁶³ nem irányzat szerint, nem tartalmilag, hanem tudományos értékben mérve hozza közös nevezőre, és emeli a 19. század leginkább kiemelkedő teológusai közé. Alister E. McGrath a történelmi megközelítés módszerének „az egyik első s egyben talán a legkiemelkedőbb képviselője”⁶⁴-nek nevezi Baurt. Kantzenbachhoz hasonlóan ő is kiemeli a hegeli filozófia hatását Baurra, ugyanakkor arra is rámutat, hogy a hegelianizmus térvesztésével együtt Baur hatása is háttérbe szorult.⁶⁵

Az eddigi vizsgálódás során még nem találtam bizonyítékot arra, hogy Kovács Albert már külföldi tanulmányútja során megismerkedett-e a Baur által népszerűsített történetkritikai szemlélettel, vagy csak idehaza, Ballagi Mór hatásaként

---

⁶² Johann Christian Konrad von Hofmann (1810–1877) evangélikus teológus 1842-től volt az Ó- és Újszövetség professzora a Rostocki Egyetemen, majd 1845-től újszövetségi exegézist, etikát és enciklopédiát tanított Erlangenben az úgynevezett „erlangeni iskola” jelentős képviselőjeként. Hübner, E.: Hofmann, Johann Christian Konrad von. In: RGG, 3. Band, 1959, 420–422.

⁶³ Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: *Teológiai irányzatok. Gondolkodók, iskolák, hatások Schleiermachertől Moltmannig.* Nemzetközi Theológiai Könyv 26. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest 1996, 90.

⁶⁴ McGrath, Alister E.: *Bevezetés a keresztyény teológiába.* Osiris Kiadó, Budapest 2002, 174.

⁶⁵ Uo.

fordult feléjük a figyelme. Az bizonyos, hogy egyértelmű kapcsolat mutatható ki Ballagin keresztül a történetkritikai iskola képviselői és Kovács Albert munkássága között.

Ezt a hatást jól szemlélteti Kovács Albert azon röpirata, amellyel a Protestáns Egylet megalapítását szorgalmazta, s amelyben az egylet céljai között ezt fejt ki a második pont alatt, illetve a harmadik pont magyarázatában: arra törekszenek, hogy a vallást összhangba hozzák az összes emberi művelődéssel és felszabadítsák a dogmauralom alól.⁶⁶ Ez a gondolat így hangzik Ballagi Mór megfogalmazásában:

„A’ vallás, hol igazán az, minden időben a’ kor általános műveltségének fejleménye, úgyhogy minden korszaknak tulajdonképen saját credója van.”⁶⁷

A magyar liberális teológia „nagy öregjének” személyes hatásán kívül a nyugati liberális teológiai irodalom kiemelkedőbb alkotásai is meghatározták az itthoni szabadelvű irányt, így Kovács Albert szemléletét is.⁶⁸

Ferdinand Christian Baur, Heinrich Lang, Karl Schwarz, Carl Hase, Otto Dreyer művei a Protestáns Theológiai Könyvtár részeként (vagy éppen a sorozaton kívül) magyar nyelven is megjelentek, és Kereszturi Sándor álnévvel⁶⁹ többet közülük ő fordított ezekről, s emellett a *Zeitstimmen*⁷⁰ és más lapok⁷¹ is eljutottak a hazai liberális teológusok kezébe. 1866-ban, tanári pályája kezdetén fel is sorolja egyik tanulmánya lábjegyzetében azokat a holland és német teológusokat, akiknek műveit használta:

⁶⁶ Kovács Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet*, 12–13.

⁶⁷ Bloch Móricz: Adalék a’ föllállítandó protestans istenészeti facultás alaprajzához. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 7. (1848/21), (642–648) 647.

⁶⁸ További kutatásra lenne érdemes, hogy pontosan milyen művek határozták meg az itthoni szabadelvű irányt, s ezáltal Kovács Albert szemléletét is, és hogy milyen úton jutottak el ezek a monarchia területére.

⁶⁹ A Protestáns Theológiai Könyvtár sorozatban megjelent külföldi művek fordításai egyértelműen a történetkritikai iskola erős magyarországi befolyásáról tanúskodnak, és ez feltételezhetően Ballagi Mór hatásának köszönhető.

⁷⁰ Ld. Kovács Albert: A darvinismus és a keresztyénség. *Protestáns Tudományos Szemle* 1. (1869/25), (397–400) 397.

⁷¹ Például a francia *Revue des Deux Mondes*. A kutatás jelen fázisában sajnos nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy Kovács Albert olvasott volna franciául. A folyóiratok pontos felsorolása további kutatást igényel. Érdemes lenne nemcsak a cikkek, hanem például a korabeli folyóiratokban megjelentetett könyvismertetések alapján is felmérni, hogy vajon milyen szerzők és azoknak milyen jellegű munkái jutottak el hazánkba, illetve hogy mennyire terjedtek el a „közlapok” körében.

„Muurling,⁷² Claus Harms,⁷³ Palmer,⁷⁴ Schweizer,⁷⁵ Köster,⁷⁶ Hoffmann,⁷⁷ Pareau⁷⁸ stb.”⁷⁹

A felsorolás azt tükrözi, hogy főleg a Groningenben, Kielben és Tübingenben tevékenykedő kortárs teológusok hatottak rá, mindazáltal a jelenlegi adatok alapján nem bizonyítható, hogy ez a hatás jelentkezett-e már külföldi tanulmányútja során (ez Groningen és Kiel esetében elképzelhetőbb), vagy pedig Ballagi Mór idehaza hívta fel a figyelmét rájuk, vagy esetleg ő maga „fedezte fel” őket. Elgon-

⁷² Willem Muurling (1805–1882) holland egyetemi tanár, Franeker és Groningen egyeteméin tanított. Ld. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/L041-435-3> (2020. nov. 30.).

⁷³ Claus Harms (1778–1855) evangélikus lelkipásztor volt a németországi Kielben. Ugyanennek a városnak teológiai fakultásán folytatott tanulmányokat, de nem tudott kibékülni ennek racionális irányultságával, s pasztorálteológusként az újlutherizmus számára adott impulzusokat. Heintze, G.: Harms, Claus. In: RGG, 3. Band, 1959, 76.

⁷⁴ Valószínűleg Christian David Friedrich Palmer (1811–1875) tübingeni evangélikus teológiai tanárra utal. Dienst, K.: Palmer, Christian. In: RGG, 5. Band, 1961, 34.

⁷⁵ Alexander Schweizer (1808–1888) a Zürichi Egyetem református teológiai magántanára (1834-től), majd rendkívüli tanára (1835-től), 1844-től pedig a zürichi Grossmünster templom gyülekezetének is lelkipásztora, akire Schleiermacher gyakorolt nagy hatást. A liberális teológia egyik kiemelkedő alakja. Lohff, W.: Schweizer, Alexander. In: RGG, 5. Band, 1961, 1619.

⁷⁶ Friedrich Köster (1791–1878) a gyakorlati teológia tanára Kiel város egyetemén, később püspök a bréma-verdeni egyházkerületben. Ld. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/D435-975-6> <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/KR058-203-0>; <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/D435-987-X>. (2020. nov. 30.).

⁷⁷ A vezetéknevnek a feloldása bizonytalan a kutatás jelen fázisában. Ha a Kovács Albert által megadott formából indulunk ki, akkor Andreas Gottlieb Hoffmann (1796–1864) jénai professzorra is gondolhatnánk, viszont az ő szakterülete a keleti nyelvek voltak, s így alig hihető, hogy rá hivatkozna. Gondolhatunk még Ludwig Friedrich Wilhelm Hoffmann (1806–1873) bázeli és tübingeni teológiai tanárra, aki előbb a winnethali idegszanatórium lelkigondozójaként munkálkodott, Tübingenben pedig az Ószövetség professzora volt. Leginkább viszont az valószínűsíthető, hogy Johann Christian Konrad von Hofmann (1810–1877) erlangeni teológiai professzorra utal, aki bár az ébredésteológia egyik jellegzetes és kiemelkedő alakja, mindazáltal teológiai gondolkodásának több tétele hasonlóságot mutat a liberális teológia gondolataival. Vö. Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: *i. m.* 90–104.

⁷⁸ Louis Gerlach Pareau (1800–1866) groningeri teológiai tanár, Muurlinggel együtt az úgynevezett „groningeri iskola” meghatározó alakja. Ld. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/L044-628-0>. (2020. nov. 30.).

⁷⁹ Kovács Albert: Tanulmányok a papi gond mezején. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 9. (1866/14), (421–428) 421., *) lábjegyzet.

dolgozó, hogy a felsorolásban megjelenik a groningeni iskolához⁸⁰ tartozó Muurling és Pareau, az újlutheri⁸¹ irányt előkészítő Claus Harms és feltételezhetően az erlangeni iskolához tartozó Johann Christian Konrad von Hofmann neve is.⁸² Sajnos a kutatás jelen állásában semmilyen információval nem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy Kovács Albert miért és miben támaszkodott a fent nevezett teológusok munkásságára. Viszont az a pusztán tény, hogy a közvetítő és a hitvalló teológiai iskolákhoz tartozó teológusok művei nagyobb számban szolgáltak számára forrásként, mint a liberálisok (öt vagy hat közvetítő és hitvalló az egy vagy két liberálissal szemben), annak egyik bizonyítéka, hogy nem a radikális liberalizmus minden hagyományost elutasító álláspontját vallotta.

Következtetés

Kovács Albert teológiai szabadelvűségének forrásait azért szükséges feltárunk, mert ezek nélkül nem lehet megérteni teológiai gondolkodását, és az ő helyét sem tudjuk meghatározni a liberális teológia, azon belül ezen irányzat magyarországi képviselőinek igen széles palettáján. Ebben a tanulmányban azon hatásoknak eredetét kíséreltük felderíteni, amelyek gyermekkorában, kollégiumi, erdélyi és külföldi teológiai tanulmányai alatt érték, és gondolkodását formálhatták.

A mezőbánci gyermekévek egyfelől a családban jelen levő egyháziasságot és egyházszeretetet, másfelől a hanyatló gyülekezeti élet válságos helyzetének felismerését írták bele kitörölhetetlenül a lelkébe. A marosvásárhelyi gimnáziumban és az enyedi Bethlen Kollégiumban nagyrészt a racionalizmus, kisebb mértékben pedig az ortodoxia eszmerendszerével ismerkedhetett meg, s így a hazai oktatás megalapozta későbbi liberális teológiai irányultságát. A következő impulzus a hollandiai tanulmányai előtt érte Budapesten: megismerkedett a hazai liberális teológia kiemelkedő személyiségeivel: Török Pál püspökkel és Ballagi Mór teológiai tanárral. Ez utóbbira Baur és a tübingeni történetkritikai iskola gyakorolt nagy hatást, emellett természetéből fakadóan is hajlamos volt a radikalizmusra. Utrechti tanulmányai alatt egyaránt érthették liberális, közvetítő és ortodox hatások, és ugyanezek

---

⁸⁰ A groningeni iskola egy 19. század közepén megjelent holland teológiai irányzat, amelyik a racionalizmus és az ortodoxia között keresett középutat. A keresztyén ember gyakorlati formálódására helyezte a hangsúlyt, és tartózkodó volt a schleiermacheri teológiával szemben.

⁸¹ Az újlutheri irányzat a 19. századi német ébredési mozgalom egyik ága, amelyik a Szentírás és az Augsburgi Hitvalláshoz való határozott ragaszkodás mellett az egyházi tanok tudományos megalkotására is törekedett.

⁸² A feltételezést az erősíti meg, hogy Johann Christian Konrad von Hofmann teológiai gondolkodása gyülekezeti központú volt, és nagy hangsúlyt fektetett a gyakorlati keresztyénségre. Ezek az alapvonalai Kovács Albert idézett művének is.

érhették a Göttingenben eltöltött fél év során. Hazatérve a radikálisan liberális Ballagi Mór hatása alá kerülhetett, s bár ez egyértelműen a liberális oldalra állította őt, ez az irányultága nem zárta ki a külföldön megismert hitvalló teológiai iskolák képviselőitől átvett gondolatok felhasználását és alkalmazását.

A Kovács Albertre hatást gyakorló források számbavétele után végső következtetésként tehát azt mondhatjuk ki, hogy teológiai gondolkodása elsősorban nem a szigorúan behatárolt teológiai iskolák és dogmatikai rendszerek körül forgott. Ennek központja sokkal inkább a vallásos és az egyházi élet megújítására, a gyakorlati keresztyénségre való törekvés lehetett, s az ehhez vezető utakat és lehetőségeket keresve a liberális mellett a hitvalló irányzathoz is próbált közeledni.

Felhasznált irodalom

- A Bethlen-Kollégium legújabb története.* Magyarország ezeréves fennállásának ünneplése alkalmából kiadta a Főiskolai Elöljáróság. Cirner és Lingner Könyvnyomdája, Nagyenyed 1896.
- Antal József: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844–1895).* Szemle Füzetek 17. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár 1995.
- Bloch Móricz: Adalék a' fölállítandó protestans istenészeti facultás alaprajzához. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 7. (1848/21), 642–648.
- Bozsay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918 – Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595–1918.* Magyarországi Diákok Egyetemjárása az újkorban 15. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Budapest 2007.
- Galling, Kurt et al. (szerk.): *Die Religion in Geschichte und Gegenwart.* Dritte völlig neu bearbeitete Auflage. Band 3, 4, 5. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1959, 1960, 1961.
- Griep, Jac. L. – Houtte, J. A. van (szerk.): *De Grote Osthoek. Encyclopedie en woordenboek.* Deel 6, 15. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij BV, Utrecht 1976, 1979.
- Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: *Teológiai irányzatok. Gondolkodók, iskolák, hatások Schleiermachtenől Moltmannig.* Nemzetközi Theológiai Könyv 26. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest 1996.
- Kähler, Martin: *Geschichte der protestantischen Dogmatik um 19. Jahrhundert.* Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1962.
- Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollegium története.* Különlenyomat a Kollégium 1883–1888. és 1894–95. iskolai évi Értesítőiből. 3 arcképpel, 5 melléklettel. Marosvásárhely 1896.

- Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlásai*. Tanulmányok a rendszeres teológia és segédtudományai köréből 6. Debrecen 1942.
- Kovács Albert: A darvinizmus és a keresztyénség. *Protestáns Tudományos Szemle* 1. (1869/25), 397–400.
- Kovács Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet*. Kocsi Sándor Nyomdája, Pest 1870.
- Kovács Albert: Hogy állott elő az új hit? In: *Protestáns Tudományos Szemle*, 2. (1870/8), 113–117; (1870/21), 328–332; (1870/22), 342–346.
- Kovács Albert: Tanulmányok a papi gond mezején. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 9. (1866/14), 421–428.
- Kovács Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcsezet kézikönyve. In: Hoppál Mihály – Kovács Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2009, 106–130.
- Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio* 31. (2007/3), 109–125.
- Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Vallástudományi könyvtár 4. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó. Budapest 2010.
- Kovács Ábrahám: The Rise of the Science of Religion and Its Separation from Traditional Protestant Theology in Hungary: The Impact of Scholten, Tiele, and Pfeiderer on the Scholarly Work of Ödön Kovács. In: *Numen – International Review for the History of Religions* 65. (2018/2–3), 232–255.
- Kulcsár Árpád: *Mesterek és tanítványok. Kovács Albert hatása a kolozsvári homiletika-oktatásra a 20. század elején*. Kézirat, 5. (Elhangzott a 7. Teológiatörténeti Műhelykonferencián, Debrecenben, 2020. nov. 13-án.)
- k.: Mi az a modern theologia? In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 5. (1874/9–10), 444–467.
- McGrath, Alistér E.: *Bevezetés a keresztyény teológiába*. Osiris Kiadó, Budapest 2002.
- Ladányi Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, Budapest 2005.
- Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. III. kötet. Második korszak. Erdély a Habsburg-házi királyok fenhatósága alatt. 1690–1881*. Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest 1904.
- Ravasz László: Nagy Károly. Naplótöredék. In: uő: *A balál árnyékában. Temetési beszédek*. Sylvester Nyomda, Tahitótfalu 1927, 201–231.
- (sz.n.): Kovács Albert. In: *Budapesti Hírlap* 24. (1904/36), 1–2.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. II. Caban-Exner*. Hornyánszky Viktor, Budapest 1893.

Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2001.

Tavaszy Sándor: *A theologiai irányok átértékelése. A dialektikai theologia, mint a theologiai irányok korrekciója*. Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből 7. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet RT, Cluj-Kolozsvár 1931.

World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com> (2020. nov. 30.).

Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyház történeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1977.

Levéltári forrás

Kovács Albert: [Németországi útinapló]. Kézirat. Utrecht, 1863. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K. 1. 815.

* * *

The sources of Albert Kovács' (1838–1904) theological freedom must be analysed in order to understand his theological thinking and determine his place in liberal theology, especially on the wide palette of its Hungarian representatives. In this study, I explore the origins of the influences that impacted him in his childhood, during his theological studies in Transylvania and abroad, that could have shaped his thinking. His childhood years in Mezőbánd were characterised, on the one hand, by the devotion of his family towards the church and, on the other hand, by the indelible imprint of the declining ecclesiastical crisis. During his school years, he became acquainted mainly with the ideology of rationalism, which laid the foundations for his later liberal theological orientation. During his studies in Utrecht and Göttingen, he encountered liberal, mediating and orthodox positions. Upon his return, he came under the influence of the radically liberal Mór Ballagi (1815–1891). Although this clearly set him on the liberal side, his orientation did not preclude the use and application of ideas taken from representatives of confessional theological schools that he has got acquainted with abroad.

Keywords: Kovács Albert, liberal theology, Ballagi Mór, C. W. Opzoomer, J. J. van Oosterzee, J. I. Doedes, C. Harms, J. Ch. K. Hofmann.